

IXTISOSLASHTIRILGAN DAVLAT TALIM MUASSASALARIDA TARBIVAVIY ISHLARNI SAMARALI TASHKIL ETISH ORQALI O‘QUVCHILARNI INKLYUZIV TA’LIMGA TAYYORLASH

Qurbonova Maxtuma Fazliddinovna

*“Pedagogika va psixologiya” kafedrasida katta o‘qituvchisi
Angren Universiteti*

Annotatsiya: maqolada ixtisoslashtirilgan davlat talim muassasalarida tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etish orqali o‘quvchilarni inklyuziv ta’limga tayyorlash usullari haqida gap borgan

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, pedagogika, nuqson, samarali ta’lim.

Kar va zaif eshituvchi bolalar ham sog‘lom tengdoshlari kabi jamiyat rivojiga hissa qo‘shish imkoniyatlariga egadirlar. Biroq bunday bolalar ushbu imkoniyatlarga ega bo‘lishlari uchun maxsus tashkil etilgan ta’lim-tarbiya sharoitida rivojlanishi lozim. Ta’lim-tarbiya nafaqat ta’lim maskanlarida, balki oilalarda ham o‘z ta’siriga ega bo‘lishi bolalarni ma’lum sinfdan so‘ng inklyuziv ta’limga jalb etishning muhim shartlaridandir. Afsuski bugungi kunda aksariyat oilalarda kar bolalarga nisbatan avaylash va rahmdillik nuqtai-nazari bilan qarash munosabati ustuvorlik qilmoqda. Mazkur holat kar va zaif eshituvchi bolalarda sog‘lom bolalardagi kabi muomala, muloqot, o‘z-o‘ziga xizmat va boshqa faoliyatlarda ishtirok etish ko‘nikmalarining yetarlicha shakllanmasligiga olib keladi. Bugungi kunda barcha bolalar kabi kar va zaif eshituvchi bolalarni inklyuziv ta’limga jalb etish muhim sanalmoqda. Ushbu ta’lim turiga kar va zaif eshituvchi bola qachondan borgani ma’qul? savoliga amaliyotchilar bir ovozdan: “Buning uchun kar va zaif eshituvchi bolalarning lug‘ati yetarli bo‘lishi, og‘zaki va yozma nutq malakalari shakllangan bo‘lishi lozim”-degan fikrni bildiradilar. Ma’lumki, O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonunining 29-moddasida jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsonlari bo‘lgan bolalar va nogiron bolalar ular uchun maxsus ishlab chiqilgan ta’lim dasturlari bo‘yicha ta’lim muassasalarida o‘qish va tarbiyalanish hamda o‘z jismoniy, aqliy qobiliyatlari va xohishlariga mos bo‘lgan ta’lim olish huquqiga egaligi belgilab qo‘yilgan. Kar va zaif eshituvchi bolalarda nutqning shakllanishi va shaxsiy sifatlarning tarkib topishida maxsus ta’lim muassasalaridagi ta’limni sifatli tashkil etish lozim. Kar va zaif eshituvchi bolalarning ta’limi jarayonida umumdidaktik qoidalar va tamoyillardan tashqari xususiy yondashuvlar ham qo‘llaniladi. Bu yondashuvlar o‘quvchilarga umumta’lim fanlarini o‘zlashtirish imkoniyatini pasaytiruvchi eshitishdagi muammolarni bartaraf etish yoki ularning o‘rnini to‘ldirish usul va vositalarini ko‘zda tutadi. Maxsus ta’lim muassasasida kar va zaif eshituvchi bolalarning har tomonlama rivojlanishi uchun sharoitlar yaratiladi.

M.Rubinshteyn ta'lim maskanining bolaga ta'siri beqiyosligi bois quyidagilarni aytadi: “Zamonviy maktab faqatgina o'qitish, ya'ni bilim berish bilangina emas, balki muassasada ijobiy, tarbiyaviy muhitni yaratishi lozim”.

Sog'lom va kar bolalarning rivojlanish xususiyatlari hususida V.I.Fleri shunday deydi: “Kar bola, ochig'ini aytganda, boshqa odamlardan yaxshi ham, yomon ham emas. U ham hamma kabi hissiyotlar uchquniga va albatta rivojlanishda uchraydigan to'siqlarga egadir”. Maxsus yondashuvning ahamiyati haqida S.A.Zыkov shunday deydi: “Tilni kerakli darajada egallash karlik oqibatlarini yengish, fan asoslarini egallash, maxsus maktabni bitirib chiqqandan keyin eshituvchilar jamoasiga kirishish imkonini beradi”.

Olimlarning fikrlaridan ko'rinib turibdiki, kar va zaif eshituvchilar ham sog'lom bolalar kabi serqirra va o'z navbatida o'ziga xosdir. Eng muhimi bu bolalarni inklyuziv ta'limga tayyorlashda ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida tarbiyaviy ishlarni ham inklyuziv ta'lim tamoyillariga yo'naltirgan holda tashkil etish lozim. Kar va zaif eshituvchi bolalarning sifatli ta'lim bilan qamrab olinishida to'g'ri tashxisning ahamiyati kattadir. Tashxisning to'laqonli amalga oshirilishida esa, muammoning kelib chiqishini har tomonlama o'rganish, uning oqibatlarini aniqlash muhim omil sanaladi.

Eshitish darajalari bilan bog'liq ravishda o'quv faoliyati tashkil etiladi. O'quv faoliyatining samaradorligi o'quvchilarning fanlarni o'zlashtirish ko'rsatkichlari bilan baholanadi. Biroq, o'quvchilarning o'zlashtirishlarida turli natijalar aks etadi. Amaliyotda o'qituvchilar bu holatni eshitish muammosining darajasi bilan baholaydilar. Biroq o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarning sabablari turlicha bo'lishi mumkin.

Yu.Z.Gilbux o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni quyidagi pedagogik toifalarini ajratadi:

- umumiy o'zlashtirmaslik (bola nafaqat tilni, balki matematikani o'zlashtirishga ham ulgurmaydi);
- hususiy o'zlashtirmaslik (bola qaysidir fanni o'zlashtirishda qiyinchilik sezadi);
- o'quv faoliyatidan umuman chetda (bolada imkoniyatlar yetarli namoyon bo'lmagan).

Kar va zaif eshituvchi bolalarning aqliy faoliyati-fikrlash qobiliyatini rivojlantirish jarayoni tizimlilik, uzviylik, ketma-ketlilik tamoyillariga asoslanadi. Ayniqsa, mazkur toifa bolalar eshitmaganliklari uchun har bir yangi o'quv materialni alohida kichik-kichik harakatlar orqali egallaydilar. Aksincha bo'lsa, ular darsning oddiy passiv ishtirokchisi bo'ladi, xalos. Shu o'rinda P.Ya.Galperin tomonidan ilgari surilgan nazariyani keltirish joizdir. U aytadi: “Bola fikrlash faoliyatini tayyor holda egallamaydi, u aniq bir ketma-ketlikdagi harakatlar yordamida fikrlashga o'rganadi. O'qituvchilarning vazifasi esa, mana shu harakatlarni nafaqat nazorat qilish, balki ular uchun sharoit yaratishdan iboratdir”.

Har qanday o‘qitish va tarbiyalash vositasi bolaning o‘zigagina xos xususiyatlarni inobatga olishi muhimdir. Shuning uchun ham maxsus ta’lim muassasalarida yakka mashg‘ulotlarga katta ahamiyat beriladi. Zero, Jan Jak Russoning bolani tarbiyalayotganda unga tabiatdan yuqtirilgan jihatlarni inobatga olish muhimdir degan fikri D.I.Latıshinaning “Istoriya pedagogiki” nomli kitobida keltirilgan. Kar va zaif eshituvchi bolalar maxsus ta’lim muassasasiga kelgan kunidanoq, oddiy kundalik maishiy hayot uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni egallashga jalb etiladilar. Bu ko‘nikmalar oddiy va sodda tuyulsa-da, biroq kar bolalarning ijtimoiylashuvi hamda inklyuziv ta’limga qulay moslashishi uchun asos bo‘luvchi omillardandir.

Maxsus ta’lim muassasalarida tashkil etiluvchi tarbiyaviy mashg‘ulotlarda o‘quvchilarda quyidagi hayotiy ko‘nikmalar shakllanishi lozim deb hisoblaymiz:

-kiyinishi (mavsumbop, boradigan joy xususiyatiga bog‘liq, toza va ozoda, jinsiga to‘g‘ri keladigan, zamonbop...);

-muomalasi (ona tilida to‘g‘ri, ravon so‘zlash, so‘zlashganda suhbatdoshini tinglay olish, o‘zgalarning so‘zini bo‘lmaslik, mavzu doirasida gapirish, nutqida noo‘rin so‘zlarni ishlatmaslik va x.k.);

-jamoat joylarida o‘zini tutishi (qoidalarga rioya qilish, atrofdagilarga halaqit qilmaslik, kattalarga salom berish, atrof-muhitni iflos qilmaslik va x.k.);

mehnatda me‘yorlarni bilish, zararli odatlar (chekish, spirtli ichimliklar, yoshiga mos bo‘lmagan munosabatlar)dan yiroq bo‘lish, bo‘sh vaqtini to‘g‘ri rejalashtirish va mazmunli o‘tkazish, sog‘lom turmush tarzi va tibbiy madaniyat talablariga qat’iy rioya qilish va x. k. larga o‘rganishlari uchun tizimli ish, maqsadli yondashuvlar, zamonaviy usul va vositalar, o‘qitishning samarali innovatsion texnologiyalaridan foydalanish lozim.

Qachonki, yuqorida sanab o‘tilgan hayotiy ko‘nikmalar kar va zaif eshituvchi bolalarda shakllanmas ekan, ularning inklyuziv ta’limda erkin bo‘lishlari va sog‘lom tengdoshlari orasida uyg‘unlashib ketiishlari qiyin kechadi. Shuning uchun xulsa o‘rnida shuni aytish mumkinki, kar va zaif eshituvchi bolalar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning samaradorligi ixtisoslashtirilgan ta’limdan inklyuziv ta’limga o‘tishning bir muhim omillaridandir.

O‘zbekiston Respublikasi Xalk ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi mamlakatda umumiy o‘rta va maktabdan tashkari ta’limni takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish, o‘quv-tarbiya jarayoniga ta’limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish kabi muhim maqsadlarni ko‘zda tutadi. Konsepsiyada belgilangan vazifalar qatorida matematika fanini o‘qitish bilan bog‘liq quyidagilar ko‘zda tutilgan: “O‘zbekiston Respublikasining 2030 yilga kelib, PISA (The Programme for International Student Assessment) Xalqaro miqyosda o‘quvchilarni baholash dasturi reytingi bo‘yicha jahonning birinchi 30 ta ilg‘or mamlakati qatoriga kirishiga erishish;

uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash; o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish; xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish".

Ma'lumki, umumta'lim maktablarida o'qitiladigan fanlar orasida matematikaning alohida o'rin olishi, yoshlarni kelajakda texnologiyalar zamoni uchun mos intellektual jihatdan kuchli etib tayyorlashning muhimligini asoslaydi. Matematika kelajakda kutilayotgan nanotexnologiyalar uchun qanchalik ko'prik bo'lsa, inson hayotidagi kundalik yumushlar uchun ham shunchalik hayotiy zaruratdir. Shuning uchun ushbu fanni o'qitish samaradorligini oshirish borasida umumiy pedagogika va fanlarni o'qitish metodikasi sohasida qator ilmiy tadqiqot ishlari va islohotlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 iyulda qabul qilingan "Matematika ta'limi va fanlarini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasining V.I. Romanovskiy nomidagi matematika instituti faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 4387 – sonli Qarorida matematika ta'limi va fanlarini yanada rivojlantirish, fundamental, qidiruv va amaliy ilmiy tadqiqotlar olib borish, oliy ta'limdan keyingi ta'lim institutlarining faoliyati va ilmiy kadrlar tayyorlash samaradorligini ta'minlash, ilm-fan, iqtisodiyot tarmoqlari va ishlab chiqarishning integratsiyasini mustahkamlash, jahonning yetakchi ilmiy markazlari va universitetlari bilan xalqaro ilmiy-texnik hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadi belgilandi.

Sanab o'tilgan islohatlar to'liq ma'noda inklyuziv ta'lim jarayoniga ham dahldordir. Chunki mazkur ta'lim turi barcha bolalarning ijtimoiy hayotda o'rin topishida eng samarali deb topilgan. Sog'lom bolalar kabi imkoniyati cheklangan bolalar uchun ham matematik uquvlar, hisob-kitob malakalari zarurdir. Shu bois, biz olib borgan tadqiqot ishi aynan inklyuziv ta'lim sharoitida bolalarga matematika fanini samarali o'qitishga bag'ishlanadi. Uzluksiz ta'limning har bir bo'g'inida matematikaning o'rni va ahamiyati beqiyosligi qator ilmiy ishlar, madaniy meroslarda keltirilgan fikrlardan ayondir. Zero, tez suratlarda rivojlanayotgan, axborotlashayotgan jamiyatda samarali va qulay faoliyat yurita oladigan, vaziyatni tez tahlil qilib, mantiqiy fikrlay oladigan shaxsni shakllantirishda matematik bilimlar zarurdir. Umumbashariy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida matematika fanini o'qitishning ijtimoiy zarurat ekanligi pedagogik qarashlarda asoslab berilgan.

O'quvchilarning matematik rivojlanishi deganda, elementar matematik tasavvurlar va ular bilan bog'liq mantiqiy operatsiyalarning shakllanishi natijasida shaxsning bilish faoliyatida sodir bo'ladigan siljishlar va o'zgarishlarni tushunmoq kerak. Matematik ta'limga berilgan bu ta'rif ishimizda asos sifatida qabul qilinadi. Adabiyotlar tahlili boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga matematika o'qitishning asosiy

vazifalarini ajratib olish imkonini berdiki, bu vazifalar quyidagilardan iborat deb belgilandi:

o‘nalish topa bilishni rivojlantirish;

- matematik rivojlanish asosini tashkil qilgan fazo va vaqt, to‘plam, son, kattalik, shakl to‘g‘risidagi tasavvurlarni shakllantirish va rivojlantirish;

- sanash, hisoblash, o‘lchash, modellashtirishda ko‘nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirish; - umumiy o‘quv malakalarini shakllantirish va rivojlantirish;

- matematikaga oid atamalarni o‘zlashtirish;

- bilishga bo‘lgan qiziqish va layoqatlarni, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, o‘quvchilarning umumiy intellektual rivojlantirish.

O‘tkazilayotgan tadqiqotda o‘quvchilarning matematik faoliyati bolalar tomonidan tabiiy va ijtimoiy olam manzarasini faol, avvaldan xohlab, ongli o‘zlashtirish yo‘li bilan matematik tajribani shakllantirish va o‘zgartirishga qaratilgan faoliyat sifatida ko‘rib chiqiladi. Ishda o‘quvchilarning bu faoliyati predmetli-amaliy, o‘yin, mehnat, nutqiy faoliyatga, shuningdek o‘quv faoliyatiga asoslanadi. Matematik materialdan foydalanishga asoslangan faoliyat, boshqa predmetlarga asoslangan materialga nisbatan, noma’lumning va olingan natijaning ko‘proq darajada aniqligi bilan ajralib turishi tajriba asosida isbotlangan.

Me’yorda rivojlanayotgan bolalarga nisbatan, rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalar bir necha predmetlar o‘rtasidagi maydon-makon munosabatlarini aniqlashda qiyinchilik sezadilar va xatto shu yo‘nalishda savollar berilsa, javob ham bera olmaydilar. Qachonki, shu narsalarni ko‘rsatgan holda va imo-ishoralarda savollar berilsa, to‘g‘ri javobga yaqin ma’lum bir fikrlarni qisqa va uzuk-uzuk tarzda aytishi mumkin. Bu holat mazkur bolalarga boshlang‘ich sinflarda matematika fanini o‘rgatish ishlari oddiy elementar tushunchalarni o‘rgatishdan boshlanishini asoslaydi. Mazkur toifa bolalarning idroki tor, maqsadga yo‘nalmagan va faolligi past. Aynan shu holatlar ular tomonidan matematik bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashga salbiy ta’sir qiladi. Ya’ni matematik o‘quv materialni o‘zlashtirish va tushunishga to‘sqinlik qiladi. Ko‘plab o‘quvchilar bir turdagi predmetlarning xajmini taqqoslash, sodda arifmetik topshiriqlarni yechish sharoitida ularni birlashtira yoki ajrata olmaydilar. Shuning uchun bu bolalarga matematik o‘quv topshiriqlari nafaqat matematika darslarida, balki boshqa darslarda, jumladan, “Atrofimizdagi olam”, “Texnologiya” kabi fanlarni o‘qitishda ham integrativ tarzda olib borilishi kerak.

Inklyuziv ta’lim sharoitida matematika o‘qitishning o‘ziga xosligi quyidagi holatlar bilan tavsiflanadi:

-bolalar uchun barcha fanlardan o‘quv materiallarini taqdim etishning optimal vizualizatsiyasiga ustuvorlik berishga ehtiyojning kattaligi;

-bolalarning fanlardan o'zlashtirish imkoniyatlari nutqiy rivojlanish darajasiga bog'liqligi; -fanlardan beriladigan o'quv topshiriqlarining qiyinlik darajalarini belgilashda individualizatsiyaga tayanishning muhim shartligi;

- har bir o'quv fanni o'qitish samaradorligi tayyorlov davri mazmuni va tashkil etilishiga bog'liqligi; -matematikadan davlat ta'lim standartlarining belgilanishida fanlararo integratsiyaning hisobga olinganligi.

Sanab o'tilgan jihatlar inklyuziv ta'lim jarayonida fanlarni o'qitishda amal qilinishi lozim bo'lgan tamoyillarni ham belgilab beradi. Bu tamoyillar: shaxsga qo'nalganlik, hamkorlik, o'zaro iishonch, differensial yondashuv, individual yondashuv va b . .

Xulosa shuki, inklyuziv ta'lim sharoitida o'qituvchilarning e'tibori bolalardagi rivojlanish muammolariga emas, balki ulardagi har bir intilishga, qobiliyatni aniqlashga va yo'naltirishga qaratilishi lozim.

REFERENCES:

10. Ахмедов, Б. А. (2021). Таълимда ахборот технологиялари фанининг модулларини ўқитишда кластерли-инновацион технологиялардан фойдаланиш тамойиллари. *O'zbekiston respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi*, 441.
11. Akhmedov, B. A. (2023). Improvement of the digital economy and its significance in higher education in tashkent region. *Uzbek Scholar Journal*, 12, 18-21.
12. Akhmedov, B. A. (2023). Innovative pedagogical technologies in the modern educational system. *World Bulletin of Social Sciences*, 19, 107-112.
13. Akhmedov, B. A. (2022). Use of Information Technologies in The Development of Writing and Speech Skills. *Uzbek Scholar Journal*, 9, 153-159.
14. Akhmedov, B. A. (2022). Psychological and pedagogical possibilities of forming tolerance in future teachers. *Uzbek Scholar Journal*, 11, 289-295.
15. Akhmedov, B. A. (2023). Methods to increase algorithmic thinking in primary education. *Uzbek Scholar Journal*, 12, 22-26.
16. Ахмедов, Б. А. (2023). Интеграллашган таълимда талабалар билимларини виртуал тест назорат қилиш тизимларини ишлаб чиқиш концепцияси. *PEDAGOG*, 1(5), 86-92.
17. Akhmedov, B. A. (2022). Principles of Developing the Professional Competence of Future Teachers on the basis of a Cluster Approach. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(6), 760-770.
18. Камбарова, Ш. А. (2017). История печати в Туркестане. *Молодой ученый*, (4-2), 15-16.